

RELIGIJA, KONFLIKT, IDENTITET

Apstrakt: Istorijski gledano, periodi sukoba među različitim religijskim tradicijama u svetu, pa i unutar samih religija, mnogo su duže trajali od njihovog sporazumevanja i dijaloga. Ti sukobi, koji su obično bili podsticani nekim religijskim nesuglasicama, sporovima (čak i kada religija nije uvek bila pravi ili jedini uzrok rata), ne moraju, međutim, nužno imati samo negativne konotacije. Čitav niz nerazjašnjenih problema unutar pojedinih tradicija počeo se rešavati tek kada su bili inicirani neki ozbiljni konflikti između pojedinih religijskih grupa ili pojedinaca unutar verskih zajednica. S druge strane, to ne znači nužno da je sukob uvek i poželjan, pogotovu kada rezultira u otvorenoj konfrontaciji među religijskim i etničkim zajednicama, pa i oružanom sukobu, ratu. Pojedini ratovi u istoriji imali su, naime, i religijska obeležja. Jedno od glavnih pitanja koje se često postavljalo u vezi s jugoslovenskim ratovima od 1991-95. jeste da li su, i ako jesu, u kojoj meri, to bili i verski, religijski ratovi. Religijska pitanja nisu, međutim, čak ni nominalno predstavljala razlog za dezintegraciju Jugoslavije i bratoubilački sukob. Ti ratovi, sasvim sigurno, nisu vođeni zbog religije, nego je religija tu, pre svega, služila kao jedina vidljivija razlika putem koje su etnički srodni narodi, što govore istim jezikom, mogli, eventualno, lakše da artikulišu mnogo dublje i složenije razloge za svoje sukobe. Uostalom, čak i danas, u procesu stabilizacije jugoistočne Evrope, religija se, bar u zvaničnim dokumentima, retko izdvaja kao značajniji faktor. U Dejtonskom sporazumu se, recimo, ona spominje u jednom sasvim opštem smislu, dok se u Paktu stabilnosti religija i crkve uopšte i ne spominju. S druge strane, tri glavne religije na tom tlu (pravoslavlje, katolicizam i islam) imale su veliki značaj za stvaranje i očuvanje etničkog i kulturnog identiteta južnoslovenskih nacija. Ratovi u jugoistočnoj Evropi samo su dodatno pojačali svest o uskoj vezi između religije, kulture i nacije u postkomunističkom periodu. Prema savremenom nemačkom teologu H.G. Štoheu, značaj religijskih i etničkih faktora u sukobu između pojedinih društvenih zajednica uvećava s obimom u kome se etničke i religijske strukture u državi podudaraju sa strukturama moći. Jedan od glavnih zaključaka ovoga rada jeste, međutim, da je rat u bivšoj Jugoslaviji bio, pre svega, rezultat političkog i međuetničkog sukoba. Religija se tu pojavljuje kao značajan elemenat etniciteta, pa se u tom kontekstu, verovatno, i sam rat više doživljavao kao međureligijski sukob.

Cljučne reči: religija, konflikt, identitet.

Tema kojom sam se najviše bavio tokom proteklih pet godina, u okviru rada na dva naučna projekta,¹ jeste sukob i dijalog među religijama u Jugoslaviji tokom potonje decenije. U tom kontekstu posebnu pažnju zaokuplja pitanje u kojoj meri je rat u prethodnoj Jugoslaviji (1991-95), po svom karakteru, bio jedan religijski, verski sukob. To se, naime, često podrazumevalo u mnogim radovima i knjigama napisanim o tom ratu, kako ovde, tako i u inostranstvu.

Vođenje dijaloga među religijskim zajednicama je jedna relativno novija pojava, a čisto istorijski gledano, period sukoba među različitim religijskim tradicijama (pa i unutar pojedinih tradicija), mnogo je duže trajao. Ako uzmemo Hrišćansku Crkvu kao primer, nalazimo da je Međunarodna komisija za teološki dijalog između pravoslavaca i rimokatolika počela s radom tek 1980.g. dok je period sukoba, raskola unutar hrišćanstva trajao još od srednjeg veka. Svetski savet crkava, vodeća međunarodna organizacija čiji je cilj podsticanje dijaloga među hrišćanima stara je, pak, koliko i Ujedinjene Nacije. Ona je osnovana tek 1948.g., i od tada deluje s promerljivim uspehom.

Prva okolnost koju bi tu trebalo imati u vidu jeste, dakle, da je period sukoba među religijama bio mnogo duži od njihovog sporazumevanja i dijaloga. S druge strane, sukob, sam po sebi, ne mora nužno da ima negativne konotacije. Čitav niz nerazjašnjenih problema unutar pojedinih tradicija počeo se rešavati tek kada su bili inicirani neki ozbiljniji konflikti između pojedinih grupa i pojedinaca. Sukob je tu često bio neophodan da bi došlo do napretka, evolucije unutar pojedinih religijskih zajednica. Istodobno, to ne znači da je sukob uvek i poželjan, pogotovu kada on vodi otvorenoj konfrontaciji među društvenim zajednicama, pa i oružanom sukobu, ratu.²

¹ U Institutu društvenih nauka sam, u okviru projekta „Sociološka i politiko-loška osnova tranzicije u centralnoj i istočnoj Evropi“, od 1996-98. radio na temi *Religijski pluralizam i mogućnost koegzistencije u multikonfesionalnim zajednicama*, dok sam u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju, od 1998-2000. bio angažovan na projektu „Individualni i kolektivni identitet u postkomunizmu“.

² Neki ratovi u istoriji imali su, naime, i religijska obeležja: npr. krstaški ratovi, ili veliki verski ratovi u zapadnoj i centralnoj Evropi nakon reformacije. Tokom tridesetogodišnjeg rata u Češkoj, od 1618-48.g., poginulo je čak dve trećine stanovništva. (Videti o tome, na primer, V. Stanovčić, *Političke ideje i religija*, Politeia, Beograd, 1999, str. 211 i dalje).

Ratovi u bivšoj Jugoslaviji nisu se, međutim, vodili oko verskih pitanja, pa se oni, kao takvi, razlikuju od spomenutih primera. S druge strane, poznato je da su u najnovijim ratovima na Balkanu zlostavljani sveštenici, i namerno i tendenciozno uništavani mnogi verski objekti koji ni do danas nisu obnovljeni.

U jednom opštijem smislu, možemo razlikovati sukobe *među religijama* (kao što su, na primer, hrišćanstvo i judaizam, ili hinduizam i islam, ili hrišćanstvo i islam, itd.) od sukoba *unutar samo jedne religije*, između pojedinih veroispovesti (npr. rimokatoličko hrišćanstvo i pravoslavlje ili protestantizam unutar hrišćanske crkve). Prvi sukobi su inter-religijskog karaktera, dok su drugi inter-konfesionalni, tj. među veroispovestima unutar jedne religije. U skladu s tim, i dijalog između različitih religija, religijskih zajednica je inter-religijski dijalog, dok je onaj drugi inter-konfesionalni. Kada je, pak, o pomirenju reč, zanimljivo je da, bez obzira na to što gotovo sve religije, bar teorijski, pridaju veliki značaj miru među ljudima, mirovne studije u okviru političkih nauka su tek relativno nedavno počele da se malo više interesuju za hrišćanske crkve i religiju uopšte. Prva odeljenja za mirovne studije osnovana su, dođuše, u SAD još nakon Prvog svetskog rata, kao deo programa o međunarodnim odnosima unutar političkih nauka.³ Pa ipak, te studije su se usredsređivale na države kao glavne protagoniste, dok su crkve ili stavljane u drugi plan, ili nisu uopšte ni uzimane u obzir. Slično je, kao što znamo, bilo i u zemljama pod komunizmom, gde je proces ateizacije još više doprineo potpunom zanemarivanju religije kao faktora sukoba ili pomirenja.

Tokom osamdesetih i devedesetih godina došlo je, pak, do značajnije promene u recepciji religije kao faktora pomirenja i sukoba. Tri činioca se tu obično navode kao glavni razlozi: 1) jačanje fundamentalističkih tendencija u svetskim religijama; 2) uloga hrišćanskih crkava u radikalnim promenama koje su se zbile u nekim centralno-istočnim zemljama (pre svega u Poljskoj); 3) snaženje ekumenskih procesa u svetu tokom osamdesetih. Ovo je imalo za posledicu da se religijski konflikti više ne izvode samo iz nereligijskih, kao primarnih uzroka, već se posmatraju i kao nezavisni činilac. Pravi se, dakle, jasnija razlika između teoloških i neteoloških faktora, pa

³ Videti H.G. Štobe, „Religijske implikacije sukoba u centralnoj i istočnoj Evropi“, u zborniku *Hrišćanstvo, društvo, politika*, JUNIR, Niš, 1999, str. 27 i dalje.

se onda pokušava uspostaviti njihov precizniji odnos, zasnovan na njihovim razlikama. Još jedna okolnost je, mislim, tome doprinela. S raspadom blokovske polarizacije sveta (Varšavskog pakta), desilo se nešto što se može nazvati „gubitkom starih neprijatelja“ što, opet, rađa potrebu za pronalaženjem novih, ili okretanjem ka starim, oprobanim neprijateljima. Za zapadne analitičare i političke publiciste, naročito od početka sukoba u bivšoj Jugoslaviji, ti „novi stari neprijatelji“ su pronađeni u nacionalistima i fundamentalistima.⁴

Zanimljivo je, međutim, da se u procesu stabilizacije jugoistočne Evrope, religija, bar u zvaničnim dokumentima, retko izdvaja kao značajniji faktor. U Dejtonskom sporazumu se, recimo, ona spominje (u jednom sasvim opštem smislu) samo nekoliko puta – i to u Ustavu i Aneksu o ljudskim pravima, dok se u Paktu stabilnosti religija i crkve uopšte i ne spominju. S druge strane, u zatvorenim društvima ovog regiona neprijatelji su sve više počeli da se prepoznaju u „mondijalistima“, „novom svetskom poretku“, inostranim sektama, tajnim društvima i sl.

II

Koliko je važna baš ta religijska dimenzija sukoba u Jugoslaviji? Da li je ona pomalo pre naglašena, ako se ima u vidu da su tu prvenstvenu ulogu imali, ipak, politički, društveni, pa i ekonomski faktori (npr. ekonomska kriza osamdesetih, snaženje nacionalizma, težnja za političkom dominacijom, ali i nacionalnom nezavisnošću, problemi oko manjina, itd.). Reklo bi se, u poređenju s tim drugim faktorima, da se i važnost religijske dimenzije povećava u srazmeri s obimom u kome se etničke i religijske strukture u državi podudaraju sa strukturama moći.⁵ S druge strane, u Jugoslaviji je na delu bila jedna specifična situacija u pogledu konstituisanja nacija, gde su tri glavne religije na ovom prostoru (pravoslavlje, katolicizam i islam) imale veliki značaj za stvaranje i očuvanje etničkog i kulturnog identiteta pojedinih nacija. Kada je, recimo, o Muslimanima reč, islam i orijentalna kultura koja se na tu religiju naslanja predstavljaju i jedinu upadljivu razliku na kojoj oni mogu zasnivati svoj nacionalni identitet.

---

⁴ *Ibid.*, str. 32-33.

⁵ *Ibid.*, str. 36.

Rat u Jugoslaviji od 1991-1995. samo je dodatno pojačao svest o uskoj vezi između religije, kulture i nacije. Jedno od pitanja koje se u tom kontekstu, svakako, najčešće postavljalo jeste da li je (i ako jeste, u kojoj meri) to bio jedan verski, religijski rat. Istorijski gledano, kao što smo spomenuli, verski ratovi su uvek bili podsticani nekim religijskim nesuglasicama, sporovima, čak i ako religija nije tu uvek bila pravi ili jedini uzrok rata. U slučaju jugoslovenskog rata religijska pitanja nisu, međutim, čak ni nominalno predstavljala razlog za dezintegraciju zemlje i bratoubilački sukob. Taj rat, sasvim sigurno, nije vođen *zbog religije*, nego je religija tu, pre svega, služila kao jedina *differentia specifica* putem koje su etnički srodni narodi, što govore istim jezikom, mogli, eventualno, lakše da artikulišu mnogo dublje i složenije razloge za svoju ratnu mržnju i netoleranciju.⁶ Pa ipak, iako se verske institucije u SFRJ, i pored svoje nacionalne pristrasnosti i manje-više izražene ksenofobije, ne mogu direktno optuživati za podsticanje rata, one su, nesumnjivo, mogle mnogo više učiniti za njegovo sprečavanje, kao i za zalečivanje njegovih posledica, tako da, u izvesnom smislu, i one, pored drugih institucija, snose odgovornost za ono što se tu zbivalo u periodu od 1991-95. godine.

S druge strane, premda ovaj rat nije bio religijski sukob *par excellence*, on je, u većoj ili manjoj meri, posredno ili neposredno, podstakao u ljudima neka dodatna razmišljanja o njihovom, ali i tuđem, tradicijskom, kulturnom, povesnom i konfesionalnom utemeljenju. Jugoslovenski narodi morali su se, na primer, neminovno suočiti s činjenicom da se u SFRJ, nekolicke decenije nakon Drugog svetskog rata živelo u jednom izrazito sekularnom društvu, te da se u tim okolnostima vrlo malo moglo znati, naučiti, o religijama na našem tlu. Danas se, recimo, kao posledica tog neznanja, ignorancije, razni oblici ispoljavanja religioznosti automatski tretiraju kao fundamentalizam, naročito u nacionalističkim krugovima. I tu se onda javljaju mnogi paradoksi. Muslimanima se, na primer, često osporava nacionalna samobitnost pa se oni, prema tom konceptu, svode samo na religijsku zajednicu, na „Srbe (ili Hrvate) islamske veroispovesti“.⁷ Ukoliko, međutim, oni nešto otvorenije, eksplicitnije ispolje

⁶ Videti o tome odličnu analizu B. Stojkovića „Sukob identiteta: Religijsko i nacionalno kao izvor i povod ratnih konflikata“ u zborniku *Religija-rat-mir*. Gradina, Niš, 1994. str. 25-29.

taj svoj religijski, konfesionalni identitet, to se onda, po pravilu, u tim istim krugovima, karakteriše ili osuđuje kao verski fundamentalizam. Ono što se tu redovno ne shvata ili, pak, svesno previđa je da su sa islamom i Kur'anom Muslimani prihvatili celu jednu drugu kulturu, civilizaciju, koja je duboko zahvatila i prožela ceo njihov život. Oni su sa tom novom religijom dobili i bezbroj svojih etničkih i svakodnevnih životnih specifičnosti.

Kada je, dakle, krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina došlo do značajnijeg oživljavanja religioznosti u Jugoslaviji, sociolozi su vrlo brzo bili u prilici da uoče dve dominantnije tendencije tog svojevrsnog balkanskog „preporoda“. Kao i u nekim drugim zemljama centralne i istočne Evrope (npr. u Poljskoj, Bugarskoj, Rusiji), „povratak“ jugoslovenskih naroda religiji zbio se u uslovima produžene ekonomske, socijalne i političke *krize*, gde se okretanje ka tradicionalnoj religiji, pa i konzervativnoj religioznosti (eklezijastičkom nacionalizmu), javilo kao značajan faktor očuvanja etničkog, kulturnog i povesnog identiteta tih nacija. Drugo, i pored svojih specifičnosti u odnosu na druga, realsocijalistička društva u Evropi, jugoslovensko društvo je, tokom skoro pola veka nakon Drugog svetskog rata, prolazilo kroz iskustvo manje ili više naglašenog procesa „religizacije politike“, tj. isforsirane „hiperpolitizacije“ gotovo svih aspekata društvenog života, uključujući tu, naravno, i religiju.⁸ U tom kontekstu religija je, kao prilično autonomna oblast društvenog života i jedno od stecišta „društvene i kulturne kritičke refleksije“,⁹ u periodu izrazite sekularizacije društva često bivala ideologizovana u negativnom smislu. Otuda je, onda, i u vreme njene revitalizacije, tokom protekle decenije, došlo do svojevrsnog pomaka *od negativne ka pozitivnoj politizaciji religije*, pri čemu je pozitivno vrednovanje tradicije, obožavanje nacionalne i religijske prošlosti dovelo u nas ne samo do zastoja u procesu modernizacije (krize duha moderniteta), već i do političke zloupotrebe veze između religije i nacije.

⁷ Sam izraz „Srbi islamske veroispovesti“ ima, pre svega, konfesionalni značaj. Međutim, pošto su se Srbi i do sada mogli etnički izjasniti kao „Srbi“, a svim građanima je, u čisto konfesionalnom smislu, ostavljena mogućnost da se deklariraju i kao „muslimani“, onda je i odrednica „Srbi islamske veroispovesti“, u najmanju ruku, sasvim suvišna.

⁸ Videti o tome S. Vrcan, *Ibid.*, str. 130.

⁹ *Ibid.*, str. 128.

U tom smislu se i naše društvo, za vrlo kratko vreme, moralo suočiti s dve ideološke krajnosti, dva „kulturalna šoka“. Visoko sekularizovano društvo šezdesetih i sedamdesetih godina, u kome je komunistička, ateistička ideologija ostavljala svoj prepoznatljiv beleg kako na političkom, tako i na kulturnom, nacionalnom, religijskom planu, moralo se, krajem osamdesetih i početkom devedesetih, odjednom suočiti s „baukom nacionalizma“, politički isforsiranom identifikacijom religijskog i nacionalnog, kao i svojom vlastitom verskom polupismenošću u kojoj su eklezijastički nacionalizam i nacionalistički populizam pronašli svoje sigurno utočište. Otuda je, verovatno, i bilo moguće da na ovom prostoru, u uslovima bratoubilačkog rata, nakon dugotrajne politizacije religijskog (najpre u komunističkom, a potom i u nacionalističkom ključu), dođe do jedne naknadne, sekundarne religizacije politike i međunacionalnog konflikta, što je, naravno, našlo izraza i u nekim teorijama o religijskim korenima sukoba u SFRJ. Rat u bivšoj Jugoslaviji od 1991-95. godine bio je, međutim, pre svega, rezultat političkog i međuetničkog sukoba. Religija se tu pojavljuje kao značajan elemenat etniciteta, pa se u tom kontekstu, verovatno, i sam rat više doživljavao kao međureligijski sukob.

Milan Vukomanović

RELIGION, CONFLICT, IDENTITY

Summary

Historically speaking, the periods of conflict between different religious traditions, as well as within a same religion, lasted much longer than the history of their reconciliation and dialogue. Those conflicts – usually prompted by some religious disagreements (even if religion was not always the true, or only cause of war) – should not necessarily have the negative connotations only. A whole series of unresolved problems within the particular religious traditions had not been solved until some serious inter-religious conflicts between religious groups or individuals were initiated. On the other hand, this does not mean that the conflict per se is always desirable, especially if it results in an open confrontation between the religious and ethnic communities, including armed conflicts and wars. Indeed, some historical wars

did have religious characteristics. One of the major issues, frequently tackled in regard to the Yugoslav wars of 1991-95, has been: Were these wars (and if yes – to what extent) the religious conflicts? Religious issues did not, even nominally, represent the reason for the disintegration of Yugoslavia and its fratricidal wars. Those wars were not waged for religious reasons, but religion itself served primarily as the only visible difference among the ethnically similar nations whose members spoke the same language. Thus, it was easier to use religion in order to articulate some more complex and profound reasons for such a conflict. After all, even today, during the process of stabilization of South Eastern Europe, religion is rarely distinguished, in official documents, as an important factor. For example, in the Dayton Agreement it is mentioned in a rather general context, while in the Stability Pact religions and churches are not even mentioned. On the other hand, three major religions in this area (Orthodox Christianity, Roman-Catholic Christianity and Islam) have had an immense importance for the creation and preservation of the ethnic and cultural identities of the South Slav nations. The wars in South Eastern Europe only increased such an awareness of the tight connection between religion, culture and nation in the post-communist period. According to the German theologian H. G. Stobe, the significance of religious and ethnic factors for the conflicts between some social groups and communities increases with the scope in which ethnic and religious structures in a state correspond to the power structures. One of the major conclusions of this paper is, however, that the war in former Yugoslavia was primarily a result of the political and inter-ethnic conflicts. Religion appears as a significant element of ethnicity, so that, in this context, the war itself has been occasionally viewed as an inter-religious conflict.

Key words: Religion. Conflict, Identity.